

HET AANDEEL VAN OOSTENDE EN BRUGGE IN HET «OORLOGSTOERISME» TIJDENS HET INTERBELLUM

M. CONSTANDT

De Eerste Wereldoorlog is voor het toeristisch gebeuren aan de Belgische kust ronduit rampzalig geweest. De toeristische infrastructuur werd zwaar gehavend en soms zelfs volledig van de kaart geveegd. Reken daarbij het feit dat de toeristen vijf jaar lang niet meer opdaagden en we krijgen een niet te fraai beeld.

Gelukkig werd het opstartend toerisme gestimuleerd door de ... gevolgen van de oorlog. Paradoxaal genoeg ontstonden door de oorlog ook een nieuwe reeks toeristische attracties. Als bewijs hiervoor kan ondermeer verwezen worden naar de speciale reisguides voor de frontstreek¹. De Eerste Wereldoorlog in West-Vlaanderen verliep over twee fronten ; het Yzerfront en de kustverdediging. Na de val van Antwerpen trok het Belgisch leger zich terug achter de Yser. De stellingoorlog was geboren. Meteen werd België opgedeeld in een vrij en bezet gedeelte. In dat laatste gedeelte kwam er een front langs de kuststreek van waaruit de Duitsers de geallieerde scheepvaart aardig in de war stuurden. Ook werd in die streek een reeks Duitse batterijen opgesteld. De Engelse tegenactie culmineerde in de versperringsoperaties van 1918 waarbij gepoogd werd de havens van Zeebrugge en Oostende voor Duits gebruik ongeschikt te maken.

Beide fronten hebben in het naoorlogse België een invloed gehad op

1. Voor een eerste overzicht zie : *Stille Getuigen 1914-1918, Kunst en Geestesleven in de frontstreek*, Brugge, Provinciebestuur, 1964, pp. 128-129.

Het fronttoerisme werd door Karel Van Isacker beschreven in : *Mijn Land in de kering, Deel 2 : 1914-1980*, Antwerpen - Amsterdam, 1983, pp. 44-46.

het toeristisch leven te Oostende en te Brugge. We hopen die invloed hier te kunnen aantonen. Natuurlijk is in de frontstreek zelf een toeristische industrie geboren, maar die valt buiten het bestek van ons artikel. Het is dus duidelijk niet onze bedoeling om alle slagvelden, oorlogsrelicten en oorlogskerkhoven² van West-Vlaanderen minutieus te beschrijven. We hadden de indruk dat beide genoemde steden de centra van deze nieuwe trend onder het toerisme vormden en hopen dit hier dan ook te kunnen aantonen.

Dat het Yzerfront een eigen herdenkingsgebouw zou krijgen lag in de lijn van de verwachtingen. Maar dat het «Panorama de l'Yser» te Oostende zou komen was niet zo vanzelfsprekend. De «Panoramage»³ was reeds over zijn hoogtepunt heen toen op 12 april 1921 de samenwerkende vennootschap «Panorama de la Bataille de l'Yser» werd gesticht⁴. De stichters waren Jules Ingenbleek, secretaris van koning Albert, Baron Edouard Empain en Henri Lambert⁵; met daarbij vier financiële instellingen: de Société Générale, de Bank van Brussel, de Banque d'Outremer en de bank «F.M. Philippon et Cie». We zouden bijna kunnen spreken van een clubje van bankiers. Door die groep werd het groots doek over de veldslag van de Belgische schilder Alfred Bastien⁶ verworven. In 1921 werd het werk te Brussel opgehangen in een gebouw langs de Maurice Lemonnier-

2. Over de oorlogskerkhoven bvb. zie: L. SCHEPENS, *In Pace, soldatenkerkhoven in Vlaanderen*, Tielt, Lannoo, 1974.

3. Een situering van dat vrij belangrijk gebeuren in: E.J. FRUITMA en P.A. ZOETMULDER, *Het Panoramafenomeen, Panorama Mesdag, 1881-1981*, Den Haag, Stichting Behoud Honderdjarig Panorama Mesdag, 1981. (P. de l'Yser, pp. 84-85)

4. *Annexe au Moniteur*, 1921, nr. 4583.

5. INGENBLEEK (Jules) 12/04/1876 - 14/11/1953.

Zie E. VANDEWOUDE, *Jules Ingenbleek, secretaris van de koning (1900-1918)*, in: *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, LV, 1977, pp. 484-508.

EMPAIN (Edouard) 20/09/1852 - 22/07/1929.

Zie o.m.: P. JEANJOT, *Empain Edouard Louis Joseph*, in: *Biographie Nationale*, XXXIV, 1969, kolom 265-269.

LAMBERT (Henri) 1/03/1887 - 6/10/1933. Zie R. CAMBIER, *Lambert Henri*, in: *Biographie Coloniale*, IV, 1955, kolom 474-475.

6. BASTIEN (Alfred).

Zie o.m. *Biografisch Woordenboek der Belgische kunstenaars van 1830 tot 1970*, Brussel, Arto, 1979, pp. 19-20.

laan waar voorheen een panorama over de slag van Waterloo te zien was. Na contactname met de stad Oostende kon het doek in 1924 naar die stad overgebracht worden in een speciaal daartoe geconstrueerde rotonde aan de Vindictivelaan. De toegang tot dit schouwspel dat in juli, augustus en september open was van 10 tot 20 uur en anders van 10 uur tot de avond, was niet gratis⁷. In 1927 bvb. betaalde men 3 fr., als lid van de «Touring Club» genoot men een korting van 75 centiem. Twee frank vijftwintig werd ook betaald door leden van groepen vanaf 10 personen. Militairen en oudstrijders kwamen er met 1,50 fr. binnen. Kinderen tot 14 jaar en leerlingen van het secundair onderwijs werden met 1.50 fr. toegelaten. Lagere schoolgangers moesten slechts 0,60 fr. neertellen. Oorlogsinvaliden hadden gratis toegang.

Het Panorama bleef te Oostende tot de Tweede Wereldoorlog waarin het bedacht werd met een bommenregen uit een Engels vliegtuig. Het gehavende doek hangt nu in het legermuseum te Brussel.

Voor Oostende is naast het «Panorama» de Vindictive periode niet onbelangrijk. De Vindictive was het verzwaarde schip dat door de Engelse marine tot zinken werd gebracht in 1918 om zo de vaargeul te versperren⁸. Na de oorlog had de lichter van het wrak veel bekijks van de toeristen. De boeg ervan werd als monument opgesteld nabij de Demeysluis. Verder werd een laan en een hotel naar dat schip herdoopt. Bij de tienjaarlijkse verjaardag van dat Engels exploit werd te Oostende een comité opgericht om het gebeuren passend te herdenken. Dat comité waarin ondermeer Gustave Stinglhamber en Carlo Loontjens zetelden⁹, organiseerde op 3 juni 1928 een heuse «Vindictive Day», waarvan een optocht met praalwagens de apotheose vormde. Dat van zo'n stoet een toeristische aantrekkingskracht uitging hoeft geen betoog.

7. *Annuaire Catholique de Belgique*, Brussel, 1927, p. 66.

8. Daarover is een vrij omvangrijke lijst van publicaties voorgebracht, zie bvb. J.W. STOCK, *Zeebrugge en Oostende 1918*, Antwerpen en Amsterdam, Standaard Uitgeverij, 1979. (Vertaling uit het Engels)

9. Verz. De Plate, Oostende, *Dossier «Cortège Vindictive, participation militaire»*, 1928.

Door het voorbeeld van die geslaagde herdenking vatte Carlo Loontiens, de Oostendse stadsbibliothecaris, het idee op om in het Fort Napoleon een museum in te richten waar ondermeer de Vindictive-gebeurtenissen blijvend zouden herdacht worden. Dat genoemde Fort werd tijdens de Eerste Wereldoorlog door de Duitsers gebruikt als kwartier voor de soldaten die de batterij Hinderburg bemanden. Een van die «gasten» een zekere «Pieper» heeft op de muren zelfs een aantal fresco's aangebracht. Loontiens werd voor zijn idee bijgetreden door Gustave Stinglhamber, de stichter en directeur van het «Zeebrugge Museum» waarop we nog terug komen, die met hem kennis had gemaakt bij de organisatie van de hoger vernoemde Vindictive optocht. Stinglhamber kende dit fort en de Duitse fresco's daar zijn medewerker Maurice Sieron die gecopieerd had voor zijn museum te Zeebrugge¹⁰. Daarbij was Stinglhamber vóór de oorlog nog te Oostende op vakantie geweest. In 1904 verbleef hij namelijk in de villa «La Blanche Voile» op de Van Iseghemlaan 133¹¹.

Stinglhamber die het project van Loontiens bijzonder genegen was, wendde al zijn invloed als ere-kolonel aan om het fort als militair gebouw af te schrijven. Dit stedelijk museum opende in 1930 zijn deuren en de toegang ervoor was omstreeks 1936 drie frank als solitaire bezoeker en 1,50 frank als men met 20 personen tegelijk binnen kwam¹². Naast de oorlog werd, hoe kan het ook anders, vooral het Napoleontische tijdvak geëvoceerd¹³.

Dus de beide fronten werden te Oostende aan de toerist voorgesteld. Dat kan mogelijk nieuwe bezoekers tot een uitstap naar de badplaats hebben verleid.

Te Brugge werden de beide fronten eveneens door twee initiatieven aan het publiek voorgesteld. Het oudste ervan is het reeds vernoemde «Zeebrugge Museum» dat door Gustave Stinglhamber werd

10. M. CONSTANDT, *Het fonds Zeebrugge, inleiding en beknopte catalogus*, in : Jaarboek 1982 Stedelijke Musea Brugge, Brugge 1983, p. 87.

11. *Le Nouveau Guide d'Ostende et du Littoral, saison 1904*, Oostende, 1904, p. 37.

12. *Guide-Plan Ostende*, s.l., Agence Poirette, ca 1930.

13. C. LOONTIENS, *Le fort Napoléon, son histoire, le musée, catalogue descriptif illustré*, Oostende, l'Echo d'Ostende, 1933.

gesticht¹⁴. De directe aanleiding en bestaansreden van het museum, geopend in 1923, waren de Engelse blokkadeacties van 1918. Zoals te Oostende de *Vindictive* tot zinken werd gebracht liet men in Zeebrugge drie verzwaarde schepen zinken op de zogenaamde St.-George's day.

Dit museum te Zeebrugge kreeg een Naamloze Vennootschap als juridische basis. Het vond onderdak in het staatsgebouw dat dicht bij de muur van Zeebrugge was gelegen.

Omstreeks 1930 waren de toegangsprijzen als volgt : 3 frank, 1,25 frank voor kinderen en 0,25 frank voor oorlogsinvaliden. Groepen en scholen kwamen tegen een gereduceerd tarief binnen¹⁵. Dat Stinglhamber de mogelijke toeristische aantrekkingskracht van zijn museum niet onderschatte bewees hij door de oprichting van het «Syndicat d'Initiative de Zeebrugge» met zetel in het museum. Zo'n syndikaat was van Franse origine¹⁶ en had tot doel het toerisme in de betrokken regio te promoveren. Stinglhamber als afgevaardigd beheerder¹⁷ nam het dagelijks beheer van die organisatie waar.

Te Brugge ontstond nog een tweede dergelijk museum ; het Erkentelijkheidsmuseum dat in de Kruispoort onderdak vond. De aanleiding voor de oprichting van het museum was het dodelijk ongeval dat Koning Albert I overkwam. De dood van «le roi soldat» bracht enkele Bruggelingen op het idee om de Eerste Wereldoorlog te Brugge met een museum te herdenken. De bezieler van het project was A. Haezaert, griffier bij de rechtbank van eerste aanleg te Brugge¹⁸.

14. STINGLHAMBER (Gustave) 30/10/1870 - 18/03/1952.

A. DUCHESNE, *Gustave Stinglhamber*, in : *Biographie Belge d'Outre-Mer*, VI, Brussel, 1968, kolom 944-948.

M. CONSTANDT, *Het Zeebrugge Museum 1923-1980*, in *Museumleven*, X, 1982, pp. 57-65.

15. *Indicateur Officiel des Lignes du Littoral du 1er juillet au 15 septembre*, s.l., N.M.V.B., 1931, p. 68.

16. Voor een eerste situering van het verschijnsel «Syndicat d'initiative» of «ondernemingssyndikaat» zoals de gebrekkige vertaling luidt, zie : *Mémorial du Royal Touring Club de Belgique 1895-1955*, Brussel, T.C.B., 1955, pp. 99-101.

17. *Annuaire T.C.B. 1935*, Brussel, T.C.B., 1935, p. 784.

18. *Annuaire administratif et judiciaire de Belgique*, Brussel, E. Bruylant, 1935, p. 321.

Het eerste resultaat van dat idee werd vanaf 11 november 1935 geëxposeerd in de concertzaal in de St.-Jacobsstraat¹⁹. De publieke respons leek bevredigend en men keek uit naar een definitieve huisvesting. In 1936 werd het stadsbestuur bereid gevonden om de Kruispoort op te knappen om er het museum in onder te brengen. Die plaats leek vrij interessant gezien de nabijheid van het Gezelle-museum, de Molen, de Gilde van St.-Sebastiaan en de Muur der Gefussilieerden.

Tot de belangrijkste medewerkers mogen wel de kunstschilder Van Sassenbroeck en de kunstsmid Van Muylder met miniatuurwapens gerekend worden²⁰. Op 3 juli 1938 had de officiële opening plaats²¹. Het is duidelijk dat dit initiatief niet te volle kon ontwikkelen daar een nieuwe wereldoorlog kort erop werkelijkheid werd.

Naast de voornoemde oorlogsmusea te Oostende en Zeebrugge zijn er nog twee herdenkingsinitiatieven langs de Belgische kust te weerhouden. Zo werd te Knokke de Duitse batterij Willem II tot een commercieel herdenkingsoord uitgebouwd en werd te Middelkerke vanaf 1933 de bunkers van vice-admiraal Von Schroeder en de generale staf door de Invalidenbond als museum opengehouden²².

Vanuit Oostende en Zeebrugge waren beiden natuurlijk per kusttram vlot bereikbaar.

Daarnaast was er in de genoemde steden interesse voor de talrijke soldatenkerkhoven, de Menenpoort te Ieper, het bloedige Front rond Steenstrate het noodhospitaal in het hotel Ocean in De Panne, de ruïnes van de kerk van Woesten, de noodbarakken te Nieuwpoort en zo veel meer sites.

Die belangstelling kwam er vrij vroeg na de wapenstilstand want omstreeks 1919 verscheen al een brochure bij de «Pers en Publiciteitsdienst van het Ministerie van Spoorwegen, Zeewezen, Posterij-

19. *Het Erkentelijkheidsmuseum*, in : Brugsch Handelsblad, 26/10/1935, 9/11/1935 en 21/12/1935 steeds p. 2.

20. *Heropening van het Erkentelijkheidsmuzeum door schepen Ryelandt te Brugge*, in : Brugsch Handelsblad, 11/06/1938, p. 4.

21. *Officieele opening van het Erkentelijkheidsmuzeum der Kruispoort te Brugge*, in : Brugsch Handelsblad, 9/07/1938, p. 4.

22. D.T., *Het oorlogsmuseum te Middelkerke*, in : De Badgast, I, 1933, 17, p. 2.

en en Telegrafen» over de «Roemrijke Slagvelden»²³. Daarin werden vier reisroutes voor de frontstreek voorgesteld hetzij met een motorfiets, fiets of gewoon te voet. Als mogelijke vertrekpunten hiervoor werden Oostende en Brugge voorgesteld.

Naast de reeds genoemde individuele uitstapjes vanuit Oostende naar de frontstreek werden er in die stad ook initiatieven genomen voor een collectief bezoek aan de slagvelden.

Zo'n gezamenlijke uitstap werd geregeld georganiseerd door de directie van het «Royal Phare Hotel» op de Oostendse zeedijk. Dat hotel was in 1920 in handen gekomen van een Engelse groep die haar clientele vooral onder landgenoten hoopte te vinden. Gezien de grote belangstelling onder de Engelsen voor de frontstreek en om haar concurrentiepositie te verbeteren legde de hoteldirectie begeleidde autobusuitstappen in²⁴. Zo werden de gasten in de gelegenheid gesteld vanuit het hotel heen en terug naar de slagvelden te reizen onder begeleiding van een gids. Naast dit eerder beperkt gebleven initiatief werd op deze trend ook ingespeeld door reisbureau's. In de Vlaanderenstraat was het «British Travel Bureau» gevestigd. Meer bepaald vanuit de vestibule van de cinema «Forum» werd «since 1923 by an Ex-Service Englishman²⁵» geopereerd. Die zaakvoerder was een zekere W. Oeters²⁶. De reisdoelen waren Nederland, Brussel, Ieper en de Yzerstreek, en een namiddagexcursie naar Zeebrugge en Brugge. Te Zeebrugge werd ondermeer het voornoemde museum bezocht. Vermelden we nog dat het reisagentschap in 1926 een reisgidsje voor de Belgische kust uitgaf²⁷.

23. GROOT HOOFDKWARTIER, *Op de roemrijke slagvelden : Belgisch front aan den IJzer*, Brussel, Pers- en Publiciteitsdienst van het Ministerie van Spoorwegen, Zeewezen, Posterijen en Telegrafien, [1919].

24. Dat een hotel begeleidde reizen naar de frontstreek inlegde is zeker geen unicum. Zie bijvoorbeeld de opname nr. 10719-10 van de Ieperse/Oostendse fotograaf Maurice Antony. In : K. VAN ISACKER, Op. cit. p. 44. Daarop ziet men een autobus van het «Grand Hôtel de la Reine» van Menen die voorbij de vernielde lakenhalle van Ieper rijdt.

25. *Programme des fêtes de la saison au littoral et à bruges*, Oostende, Publimar, 1929².

26. Idem.

27. *The Golden Guide to the Belgian Resorts*, Oostende, The British Travel Bureau, 1926.

Dichtbij dit «British Travel Bureau» kwam in 1919 in de James Ensorgaanderij de «Wipers Auto service» met «daily char-a-banc cars with British drivers to the Battlefields, Brussels, Bruges, Holland ...²⁸.» Beide genoemde agentschappen waren dus duidelijk van Engelse origine en gerund met medewerking van Engelse ex-militairen, en klaarlijkkelijk op Engelse bezoekers afgestemd.

Dat de Vlaanderenstraat met zijn centrale positie tussen de zeedijk en het Wapenplein een interessante toeristische zone was wordt nog eens bewezen door het derde reisbureau dat er kwam. Op de hoek van de Vlaanderenstraat en de Van Iseghemlaan was er het filiaal van de «The Internationaal Travel Agency» dat onder het handelsmerk «The Blue Cars» werkte²⁹. Van hieruit vertrokken de zogenaamde «Blue Cars» naar Sluis en Middelburg in Nederland, naar Duinkerke en Arras in Frankrijk. Voor eigen land kon men inschrijven voor een tocht naar Brussel, Antwerpen, Brugge, Zeebrugge en naar de «Champs de Bataille». Deze laatste uitstap behelsde zowat alle bekende oorlogsrelicten.

Voor de toeristen die met de trein uit Antwerpen, Doornik, Brussel, Charleroi, Gent ... kwamen en de slagvelden wilden bezoeken had de «Nationale Maatschappij der Belgische Spoorwegen» te Oostende een autobus klaar³⁰. Van 15 juni tot 30 juni enkel de maandag, maar tussen 1 juli en 15 september werd die ook nog de dinsdag ingelegd. De uitstap die om 9 u. 40 begon en de ronde som van 50 fr. kostte, verliep langs het Kanon van Leugenboom, Diksmuide, Engels kerkhof van Tyne Cot, Ieper, het Frans kerkhof te Kimmel, de Dodengang te Diksmuide, de sluizen van Nieuwpoort en de onderstand te Middelkerke. Omstreeks 18 u. was men terug aan het station van Oostende.

Dat ook vanuit Brugge dergelijke reizen werden ingericht wordt bewezen door : «Numerous tourist-agencies organize wonderful (sic)

28. *Belgium, her cities and her coast*, Londen, The Southern Railway of England, 1936¹², p. 38. Op p. 10 over het British Travel Bureau.

29. *Comment visiter la Belgique par «The International Travel Agency» avec «The Blue Cars»*, Brussel, 1928, pp. 53-66.

30. *N^e Mⁱ der Belgische Spoorwegen haar rondritten par autocar*, Brussel, N.M.B.S., april 1938, (Vrouwblad nr. 15)

excursions to the Battlefields, Dixmude, Ypres, Middelburgh, Ghent, Antwerp, Brussels, etc³¹».

Een dergelijk bureau was het Brugse filiaal van «The International Travel Agency» dat op de Simon Stevinplaats gevestigd was. De «Blue Cars» vertrokken er ondermeer voor een uitstap naar de slagvelden³². Een concurrent was het «Central Advertising and Touring Agency», kortweg C.A.T.A. Tours. Dat was te bereiken op drie punten ; in de Sint-Catharinastraat, een kiosk aan het station of op de markt. De garage en administratielokalen bevonden zich aan het Fort Lapin. De voornaamste reisdoelen waren naast de slagvelden ; Antwerpen, de Belgische kust, Brussel, Gent, Middelburg, Sluis en Arras³³. Naast deze «autocar excursions» kon men er ook terecht voor hotelreservaties, boekingen voor alle mogelijke reizen en voor wisseloperaties.

Deze onderneming zou filialen te Gent, Blankenberge, Knokke en Oostende hebben gehad³⁴. De zaakvoerder was René G. Daled. Terloops weze opgemerkt dat diens broer de uitbater was van het «Hôtel de Flandre» te Oostende.

Natuurlijk verdwenen na verloop van tijd, al dan niet als gevolg van de massale toeristenstroom, een aantal puinhopen en oude versterkingen. Die hadden voor sommigen een sentimentele waarde. Dat werd ook sterk betreurd door Gustave Stinglhamber, die in 1928 samen met Langdale hiervoor een aktiegroep wou opzetten³⁵. Die aktiegroep rond de «Battlefields» zou de publieke belangstelling rond de getuigenissen van de Eerste Wereldoorlog levendig moeten houden en ook streven naar een optimaal behoud ervan. Het resultaat van die oproep is ons niet bekend.

Het oorlogstoerisme heeft tot het ontstaan van een reeks reisbureau's geleid die mettertijd een ruimer actieveld gingen bestrijken.

31. J. FRANCK, *Bruges and the Belgian sea-resorts*, Brugge, 1929, p. 21. Terloops weze opgemerkt dat Brugge soms wel bijna als deel van de kust werd beschouwd.

32. *Comment visiter...*, Brussel, 1928, pp. 91-96.

33. *C.A.T.A. Tours Bruges*, Brugge, [1935].

34. H.A. NEWELL, *Bruges, The City of the seven wonders. An illustrated guide with map and plans*, Brugge, J. De Plancke, s.d.

35. *La Saison d'Ostende*, 2/09/1928, p. 2.

Naast het inleggen van reizen werd ook hotelreservatie en boekingen voor buitenlandse reizen aangenomen.

Het viel op dat ere-kolonel Gustave Stinglhamber in het naoorlogse toerisme in Vlaanderen een vrij grote rol heeft gespeeld. Vooreerst door de uitbouw van het museum te Zeebrugge met het daaraan verbonden informatiekantoor voor de toerist. Maar ook bij de uitbouw van het Fort Napoleon te Oostende en voor de behoud van de Yzerstreek was hij actief. Daar die initiatieven voornamelijk voor Engelsen bedoeld waren kunnen we bij Stinglhamber wel Anglofiele gevoelens vermoeden.

De Engelsen lieten zich echter hierin ook niet onbetuigd. Denk maar aan het hotel te Oostende waar de Engelse directie uitstappen organiseerde en aan de Engelse bezetting van de meeste reisbureau's. Ook de benaming van de meeste agentschappen was Engelstalig. Maar toch dringt zich de vraag op of de toenemende stroom van Engelse toeristen het verlies van de Duitse toeristen volledig zou hebben gecompenseerd. Dat de Duitsers een hele tijd niet gewent waren in toeristisch België staat ons inzien wel vast. We zouden dan ook niet durven stellen dat dit nieuw gegeven, het bezoek aan de getuigenissen van de Eerste Wereldoorlog, meteen tot het herstel van het peil van het vooroorlogse toerisme heeft geleid. Daarenboven mag ook de schade aan de toeristische infrastructuur niet uit het oog verloren worden. Toch hebben we de indruk dat zowel Brugge als Oostende behoorlijk hebben geprofiteerd van die nieuwe trend. De Engelsen hadden immers slechts de keuze tussen Dover - Oostende en Harwich/Hull - Zeebrugge om West-Vlaanderen rechtstreeks binnen te komen. Voor Oostende en Brugge was de kans groot dat die toeristen er een gedeelte van hun continentaal verblijf doorbrachten.

We hopen met dit verkennend overzicht het belang van het oorlogstoerisme te hebben aangetoond.